

עקרונות חינוכיים ב"ספר הישר"

מאיר מימון

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. "חנוך לנער על פי דרכו"
 1. האדם כלפי עצמו
 2. אב מול בנו
- ג. אחדות מתוך יחודיות
- ד. "הוכח לחכם ויאהבך"
- ה. "לכל זמן ועת לכל חפץ"
- ו. אישיות לדוגמא

א. מבוא

"וידם השמש וירח עמד עד יקם גוי אויביו, הלא היא כתובה על ספר הישר..."¹ מאורעות שהתרחשו בזמן יהושע ומלחמותיו נרמזו כבר בספר בראשית, הוא ספר הישר. כך דורשים חז"ל: "ולמשול ביום ובלילה וגו",² א"ר אילפא אם לענין המאורות, הלא כבר נאמר את המאור הגדול לממשלת היום, ומה ת"ל ולמשול ביום ובלילה? אלא, אלו הצדיקים שהן שולטין במה שנברא להאיר ביום ובמה שנברא להאיר בלילה, הה"ד וידם השמש וירח עמד עד יקום גוי מאוייביו הלא היא כתובה על ספר הישר, דכתיב: 'תמות נפשי מות ישרים'³,⁴ משמע מן המדרש שספר הישר הוא ספר בראשית שהרי בו עסקין - יצירת המאורות. וכן מצינו במדרש: "ויאמר ללמד בני יהודה קשת הנה כתובה על ספר הישר"⁵ מאי ספר הישר אמר ר' יוחנן זה ספר אברהם יצחק ויעקב שנקראו ישרים שנאמר תמות נפשי מות ישרים..."⁶

הנצי"ב, בהקדמתו לספר בראשית, עומד על משמעותו של המושג "ספר הישר", ומסביר מדוע נקרא ספר בראשית - "ספר הישר":

"והענין דנתבאר בשירת האזינו על הפסוק: 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא',⁷ דשבח ישר הוא נאמר להצדיק דין הקב"ה בחורבן בית שני שהיה דור עיקש ופתלתול. ופרשנו שהיו צדיקים

1. יהושע, יג
2. בראשית א, יח
3. במדבר כג, י
4. 'בראשית רבה' פרשה ו, ט
5. שמואל ב א, יח
6. 'ילקוט שמעוני' שמואל ב רמז קמא
7. דברים לב, ד

וחסידים ועמלי תורה, אך לא היו ישרים בהליכות עולמים. על כן, מפני שנאת חנם שבליבם זה את זה, חשדו את מי שראו שנהג שלא כדעתם ביראת ה' שהוא צדוקי ואפיקורס, ובאו ע"י זה לידי שפיכות דמים בדרך הפלגה, ולכל הרעות שבעולם עד שחרב הבית. ועל זה היה צידוק הדין. שהקב"ה ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלה, אלא באופן שהולכים בדרך הישר גם בהליכות עולמים ולא בעקמימות, אף על גב שהוא לשם שמים, דזה גורם חורבן הבריאה והריסת יישוב הארץ. **זה היה שבח האבות שמלבד שהיו צדיקים וחסידים ואוהבי ה' באופן היותר אפשר, עוד היו ישרים, היינו שהתנהגו עם אומות העולם אפילו עובדי אלילים מכוערים. מכל מקום, היו עמהם באהבה וחשו לטובתם באשר היא קיום הבריאה...** (הדגשה שלי - מ.מ.).

ספר הישר - התנהגות ישרה בהליכות עולמים, בדרך ארץ, ביבין אדם לחברו ובכל תחומי החיים. "דרך ארץ קדמה לתורה"⁸ - לפני הכל נהג בישרות, באופן ישר, בדרך ארץ, אח"כ - למד תורה. התורה צריכה להתבסס על ישרות האדם הטבעית. לא לחנם נכתב ספר בראשית, שהרי, לכאורה אין בו חשיבות - אין בו מצוות וכל מה שמופיע בו הם סיפורים הסטוריים. אלא שדווקא בגלל עובדה זו נכתב ספר בראשית ללמדנו אורחות חיים טבעיים, ללמדנו שהתורה צריכה להתבסס על יושר טבעי, על חיים נורמליים בתוך חיי העולם הזה. אנו למדים מספר בראשית דרכי התנהגות, כיצד לחיות בצורה ישרה וכיצד יש להתנהג במצבים מסוימים.

במאמרנו ננסה לדלות מספר עקרונות חינוכיים העולים מפרשיות ספר בראשית - עפ"י חז"ל ולאור פרשני הדורות.

ראשית, עלינו לברר את המושג "חינוך". מהו החינוך?

יש הסוברים שחינוך הוא "בית חרושת". כלומר, יצירת בני אדם - לקיחת חומר גלם ועיצובו. תפיסה כזו שוללת למעשה את כל העצמיות של החניך, שוללת את פנימיותו של הילד את כוחותיו וכשרונותיו. הטענה העומדת מאחורי התפיסה היא שהמורים יעצבו את הילד, המורים יקבעו במה הוא כשרוני ולמה הוא מסוגל - המורים יקחו את הילד ויצרו את ה"מבוגר" לפי רואת עיניהם.

הזהו חינוך? אתמה. הרי זהו אילוף!

בתורה מופיע השורש ח.נ.ך בסמיכות למילה בית - חנוכת הבית - "מי אשר בנה בית ולא חנכו"⁹, ובסמיכות למילה מזבח - חנוכת המזבח - "זאת חנוכת המזבח"¹⁰. רש"י מסביר שחינוך הוא התחלה, וז"ל: "אשר בנה בית ולא חנכו" - לא דר בו, לשון התחלה.¹¹ כיצד נסביר את רש"י ביחס לחינוך ילדים? מה כוונתו ב"לשון התחלה"?

8. 'אוצר המדרשים' עמ' קלח ועיין עוד ב'אורות התורה' פרק יב סע' א - ב

9. דברים כ, ה

10. במדבר ז, פד

11. רש"י דברים כ, ה

"דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר",¹² ואכן, נוכל להסביר את פירושו של רש"י אם נעזר בפירושו בפרשת לך-לך, על הפס' "וירק את חניכיו":¹³ "חניכו כתיב, זה אליעזר שחנכו למצוות, והוא לשון התחלת, כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן חנוך לנער, חנוכת המזבח, חנוכת הבית".

חנוכת הבית או כלי, למטרה מסוימת, היא התחלת השימוש בבית או באותו כלי - הוצאת הכח אל הפועל - כך גם בחינוך הילדים. כשם שהתחלת השימוש בכלי היא בהתאם למהות הכלי ותפקידו, כך החינוך של הילד צריך להיות בהתאם למהותו הפנימית של הילד.

מטרת החינוך אינה בנייה כפויה של הילד ועיצובו, או רק הקניית הרגלים טובים לילד, ובודאי לא הפיכת הילד לרובוט הממלא פקודות ואוגר מידע, אלא, החינוך הוא, בנייתו הטבעית מתוך חשיפת הפוטנציאל הטמון בתוכו.

"כשם שאין פרצופיהן דומים זה לזה, כך אין דעתן דומה זה לזה".¹⁴ וכך כל ילד מכיל בקרבו תכונות, כשרונות וכוחות האופייניים לו, לעצמיותו, ועל המחנך לדעת כיצד לחשוף כוחות אלו ולהביאם לידי מימוש. ואם ידאג הדואג ויטען: "שמא נטיותיו הפנימיות של זה הם רעות והוא ביסודו מושחת ואכזרי?". נאמר לא! לא כן הוא. התורה מלמדתנו שעלינו להאמין שהאדם, כל אדם, נברא ישר וטוב: "אשר עשה אלקים את האדם ישר, והמה בקשו חשבונות רבים".¹⁵ תחילתו של הילד, נפשו היא טהורה וזכה, ועצמיותו כולה טוב ויושר, ורק אח"כ מתחיל הילד להסתבך ולהתעקם מפני יצר הרע שנדבק בו - "כי יצר לב האדם רע מנעוריו"¹⁶ - מנעוריו כתיב משננער לצאת ממעי אמו ניתן בו יצר הרע".¹⁷ תפקידנו, כמחנכים, לחשוף את הטוב הצפון בפנימיותו ולישר אורחותיו, להגן עליו ולרומם אותו.

וכך כותב מרן הרב קוק:

"חנוך לנער ע"פ דרכו - כאן בפרשה קטנה זו כל סוד החינוך הוא מונח. הננו למדים שגם לנער בהגיעו לגיל החינוך כבר יש לו דרך מיוחדת, דרך שלו. ואם יש לו דרכו המיוחדת לו, אין ספק, שאנחנו הגדולים אשר כבר התרחקנו מאותה הדרך של הנער, מפני שהימים ושטף החיים נשאו אותנו הלאה, הננו חייבים בבואנו לחנך את הנער שלנו לשוב ולהסתכל בנשמת הנער, להבין את דרכו, כדי שנוכל לחנכו עפ"י דרכו, ואז - רק אז, אנו בטוחים נהיה שהתוצאה של חינוך תהיה אותה השאיפה אשר לה אנחנו עורגים, כי גם כי יזקין לא יסור ממנה".^{18,19}

12. ירושלמי, ראש השנה, פ"ג ה"ה
 13. בראשית יד, יד
 14. ירושלמי ברכות, פ"ט, ה"א
 15. קהלת ז, כט
 16. בראשית ח, כא
 17. רש"י שם
 18. משלי כב, ו
 19. יהסכמות הראי"ה פח

נוכל לדייק ממה שכותב הרב "שגם לנער בהגיעו לגיל חינוך כבר יש לו דרך מיוחדת, דרך משלו" כלומר לכל אחד יש דרך מיוחדת אשר בה הוא צריך ללכת, ואנו צריכים "לשוב ולהסתכל בנשמת הנער" ונשמתו היא פנימיותו ואישיותו וכל כוחותיו המהווים את לשד חייו.

ב. "חנוך לנער על פי דרכו..."

רבו הפירושים אשר נכתבו על הפסוק שחרז שלמה המלך במשלי - "חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה"²⁰. בפירוש 'דעת מקרא'²¹ מבואר שהביטוי "על פי" משמעותו "ראשית", ככתוב בפרשת יעקב ורחל - "ויגל את האבן מעל פי הבאר..."²² - מעל פתח הבאר. **וכך בחינוך - ע"מ שהנער יתנהג בהמשך חייו בדרך הנכונה והישרה עלינו לחנכו לכך בתחילת דרכו, בפתח חייו.** אכן, אפשר לפרש ככה את הפשט, ואנו מוסיפים והולכים לאור דרכו של הראי"ה - **חשיפת העצמיות וגילוייה.**

בעיוני בספר בראשית מצאתי מספר מקומות ודמויות מהם נוכל ללמוד ולהעמיק בנושא חשוב זה - **פיתוח וחשיפת העצמיות.** לדעתי ניתן לחלק ענין זה לשני מישורים:

(א) האדם כלפי עצמו.

(ב) מחנך/אב מול תלמידים/בנים.

1. האדם כלפי עצמו

"ויאמר ה' אל אברם לך לך..."²³ אומר רש"י על 'לך לך' - להנאתך לטובתך. ושם אעשך לגוי גדול כאן אי אתה זוכה לבנים. ועוד שאודיע טבעך בעולם.²⁴ לפי תחילת דבריו אפשר לחשוב בטעות שיש כאן ניסיון לשכנע את אברהם, כדאי לך - "להנאתך לטובתך". אולם ע"פ המשך דברי רש"י נוכל לעמוד על עקרון חשוב מאד: "ושם אעשך לגוי גדול - כאן אי אתה זוכה לבנים..." הקב"ה מבשר לאברהם את תפקידו בעולם ואת ייעודו - להעמיד ולחנך גוי גדול, להפוך מאדם בודד ההולך בדרך הישר לגוי גדול ההולך בדרך הישר וזאת כדי להשפיע על כל העולם - "ונברכו בך כל משפחות האדמה"²⁵. במעמד זה, בצווי זה, מתבשר אברהם על תפקידו ומגמתו בעולם, יתרה מכך, אברהם נחשף לגודל אישיותו ולכוחותיו העצומים הפנימיים, שהרי תפקידו של אדם הוא נגזרת של כוחותיו, כשרונותיו ותכונותיו הטבעיות. אברהם הוא מחנך גדול וגדול ועליו לגדל דורות של מאמינים שילכו בדרך ה' לעשות צדקה ומשפט, כאשר מעיד

20. עיין לעיל הערה 18

21. 'דעת מקרא', עמ' קס, הערה 79 * ב

22. בראשית כט, י

23. בראשית יב, א

24. שם ד"ה "לך לך"

25. בראשית יב, ג

עליו הקב"ה: "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט..."²⁶ - זוהי טבעיותו ועצמיותו של אברהם אבינו - שורש האומה הישראלית.

כשם שאברהם אבינו נחשף, ע"י ה', לייעודו ותפקידו, לכוחותיו ולכשרונותיו כך נלמד שישנה קריאה לכל אחד ואחד להסתכל פנימה לתוך נפשו, פנימה לתוך עצמיותו, לחשוף את כוחותיו, לחשוף את תכונותיו, לחשוף את כשרונותיו ולהגיע למימושן בפועל. האדם נקרא, פעמים ע"י ה' ופעמים ע"י עצמו ושאיפתו, לחשוף את עצמו - לכל אדם יש קול קורא הדובר אליו "לך לך" - לעצמיותך, "לך לך" - לפנימיותך ושם תמצא אותך! את עצמך!

2. אב מול בניו

אין ספק כי פרשיית ברכת יעקב לבניו היא פרשה חינוכית באופן מובהק. אנו ננסה להתמקד בשני בנים אשר זוכים לכאורה לברכה מפוקפקת. "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם בסדם אל תבא נפשי, בקהלם אל תחד כבודי כי באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור... אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל"²⁷. ואילו בהמשך מתברר שזו אמורה להיות ברכה: "כל אלה שבטי ישראל שנים עשר וזאת אשר דבר להם אביהם ויברך אותם איש אשר כברכתו ברך אותם"²⁸ והשאלה המתבקשת צצה ועולה מיד - היכן הברכה לשמעון ולוי? "ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" - פס' זה נשמע כמו קללה ועונש ולא כברכה?! זוקק באור.

ובכן, לדעתי, התשובה נעוצה בהבנת מעשה שכס לעומקו, וברור פנימי של אישיותם של שמעון ולוי.

בעקבות אונס דינה בשכס, מחליטים שמעון ולוי לעשות מעשה והורגים את כל הזכרים בשכס, מעשה קשה, חריף וכואב (בענין תגובת יעקב למעשה עוד יבואר בהמשך). הנצי"ב עומד על ההבדלים שבין שמעון ולוי. יתרה מכך, עומד הוא על התכונה שהניעה אותם לבצוע המעשה - הקנאות.

"שני בני יעקב שמעון ולוי" - תיבת "שני" מיותר ובנדב ואביהוא כתוב ויקחו בני אהרן נדב וגוי'. ובא ללמדנו דאע"ג דנתאחדו כבעס גדול להחריב עיר ומלואה, וגם התאחדו להביא עצמם לידי סכנה עצומה, מ"מ היו שנים היינו ששונים היו בדעת המבעיר את האש הזה. אחד בא בדעת אנושי המקנא לכבוד בית אביו, המביא לאש כזה והוא אש זרה כידוע, ואחד בא בדעת קנאת ה' בלי שום פנים ורצון היא אש שלהבתיה"²⁹. הקנאה נמשלה לאש - "קשה כשאל קנאה"³⁰. אש היא אמצעי נייטרלי, אפשר לחמם דברים ע"י האש, לבשל, להתקין מאכלים ולתרום לאנושות. אולם בשימוש לא נכון ולא מדוד עלולים לשרוף את הכל - האש מכלה ושוּרפת. השימוש באש צריך להיות מבוקר ומדוד, וזו הנקודה אותה מדגיש יעקב אבינו.

26. בראשית יח, יט

27. בראשית מט, ה-ז

28. שם כט

29. יהעמק דברי בראשית לד, כה ד"ה "שני בני יעקב..."

30. שיר השירים ח, ו

עומדים לפניו שני בניו, אשר שניהם החריבו את העיר שכם, אחד בא בדעת קנאת ה' צבאות והשני בדעת כבוד בית אבא. שניהם קנאים, שניהם משתמשים באש ושניהם שורפים, אבל המניעים שונים, המוטיבציות שונות. אם כן מדוע גם לוי צורף אל שמעון, הרי הוא בא בדעת כבוד שם שמים? אלא, אע"פ שאת לוי מניעה קנאת ה' צבאות, בכ"ז החבור לשמעון, לאש זרה, והשימוש ללא בקורת באש - בקנאה - הביא לשריפה גדולה וצריך להזהר ממנה שבעתיים.

יעקב אבינו מבין זאת ומברך את בניו ומפגיש אותם עם תכונתם, כאומר: אתם קנאים, אתם בעלי תכונה אדירה ועוצמתית, בעלי אש פנימית ולהט גועש, ועליכם לדעת לשלוט באש ולנתב אותה לנתיב נכון וראוי, לקנא לשם ה' ולהשתמש באש זו בביקורת: "ויעקב אבינו פירש בתוכחתו שתי הדעות שהיה בזה ולא הסכים גם לאש המעולה"³¹, כאשר היא באה בצירוף עם אש זרה וללא בקורת.

ונשוב לענייננו - מחנך טוב הוא מחנך שיודע כיצד לגשת לנער, לחניך, לחדור לעומק נפשו ופנימיותו ולהכיר את תכונותיו, כשרונותיו וכוחותיו. על המחנך להתוות דרך לחינוך, אפילו היא כואבת, שבה יוכל לבטא את עצמיותה ולממשה. כזה היה יעקב אבינו ולכך נשאף גם אנחנו.

ג. אחדות מתוך יחודיות

על גבי שני רבדים אלו: אדם כלפי עצמו ואב כלפי בניו, נוכל להוסיף קומה נוספת - עם ישראל. כידוע - יעקב מברך את בניו, אולם השבטים הם מרכיביו של עם ישראל הגדול והעתידי - "ואעשך לגוי גדול"³². יעקב עומד מול בניו ומברך אותם. יעקב חושף את אישיותו הבלעדית, את פנימיותו ותכונותיו של כל שבט, בתקווה שהוא ידע כיצד להשתמש בתכונותיו ע"מ להביא עצמו לידי ביטוי, ועל ידי כך, להועיל ולתרום לעם ישראל. נראה לי שאפשר ללמוד זאת מברכת יעקב לשמעון ולוי "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל". החלוקה והפצת הכוחות הקנאיים, העוצמתיים היא לטובת עמ"י. עמ"י צריך את התכונה הזו - הקנאות - אבל במידה הנכונה, וכדי לעדנה צריך להחליש את עוצמתה המסוכנת, ולחלק אותה בין שבטי ישראל.

כן נראה לומר מהמשך הפס' "כל אלה שבטי ישראל", שבטי ישראל ולא בניו. הם כבר שבטים - מרכיבי עמ"י השלם. אע"פ שיעקב שואף לאחדות הוא אינו פוחד משוני והוא מעוניין שעמ"י יורכב משבטים בעלי אופי שונה, תפקידים שונים שיובילו למגמה אחת. כך כותב הרב נריה זצ"ל: "כך אמר הגראי"ה זצ"ל. יש תביעה פנימית של פרוד לשם גוון. וכך אנו רואים פרודים בעולם הרוח, שבסופם הם מתאחדים. דוגמא לכך היא שבטי ישראל. מגמת ההעמקה בתוכנו של כל שבט ואופיו המיוחד היתה, על מנת שהעושר הרוחני שבכל אחד יצורף אח"כ לרכוש הכללי - יחד שבטי ישראל"³³.

31. ראה לעיל הערה 6

32. בראשית יב, ב

33. מתוך 'אחדות בעולם הרוח' - סכום מדברים בע"פ שנכתב ע"י הרב נריה זצ"ל.

כך אנו צריכים להבין שכל אחד שונה הוא מחבירו, ולכל אחד תכונה יחודית המאפיינת אותו. כל אחד צריך להתפתח לפי טבעו ונטייתו, רצונו ושאיותו, פנימיותו וכוחותיו מתוך ידיעה מהי המגמה ומהי המטרה הכללית - עם ישראל. כך אבות, אמהות ומחנכים, צריכים להבין שכל ילד הוא שונה ומיוחד, ולכל אחד תפקיד בתוך המערכת הכללית והנפלאה - עם ישראל. מתוך כל הכוחות והייחודיות, יופיע עמ"י בשלמות והרמוניה, וכל אחד יפתח את עצמיותו וטבעיותו, למען האידיאל הגדול.

"החנוכה, המושפעת מהעתיד ביותר נעלה (האחדות), כאשר מבואר בהוראת חנוכה, בהקבלה להוראת חנוך, היא מציירת את כל המאורות שצריכים להאיר באומה - אור התורה, אור הנבואה, אור החכמה, אור הצדק, אור הגבורה, אור השמחה, אור החסד, אור האהבה וכיו"ב. אך בטרם הוכרה התכלית העליונה של החיים נראים לנו כל אלו האורות הרבים מפרטיותם כאילו הם דברים נפרדים, וצריכים הם לפעמים להיות עומדים כפירודם כדי שלא תמחה צורת כל אחד מהם ע"י ערוב פרשיות אבל הפרודים ג"כ לא יהיו קיימים לעד... ועיקר הברכה היא ברכת שלום..."³⁴

ד. "הוכח לחכם ויאהבך"

"הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא"³⁵. מצות התוכחה מדגישה את הערבות ההדדית בעמ"י ומעמיקה את הקשר בין איש לרעהו, עד כדי כך שרש"י³⁶ במקום מסביר שהמשך הפס' 'ולא תשא עליו חטא' מכוון למוכיח שיוכיח בדרך עדינה, וחלילה "לא תלבין את פניו ברבים"³⁷. עצם מיקומו של פסוק זה, בין פסוקי הרכילות ולשון הרע לבין פסוקי הנקימה והכלל הגדול בתורה 'ואהבת לרעך כמוך', מוכיח בעליל על משמעותה ומהותה של מצות 'הוכח תוכיח', כחלק מאחדות עמ"י, בניגוד למחשבה הראשונית שצווי כזה עלול להביא לידי הקנטה וסכסוך. כמה סייגים וכמה גדרות הניחו לנו חז"ל בבואנו לקיים מצוה כזו, עד שבדורות אחרונים נאמר כבר שאם אדם חושש שמתוך קיום מצוה זו יגיע לידי כעס - 'לא עליך המצוה'³⁸ וכך גם בדברי החפץ חיים³⁹, ששמע משם שאם ההוכחה לא תועיל, אלא תזיק, ודבריו לא יהיו נשמעים למספר לשון הרע - לא יספר ולא יוכיחו. כל אלו ועוד מעידים שמצוה זו היא מהקשות ומהמסובכות, ומענין לראות ולגלות שניתן ללמוד מספר הדרכות והנהגות מאבותינו בנושא חינוכי זה.

נעיין תחילה בספר דברים, פרק א', בדברי תוכחת משה רבנו לעמ"י, ומשם נלמד על מצות התוכחה. משה רבנו מוכיח את עמ"י על כל חטאיו ותלונותיו, התמרמרותיו ובקשותיו לאורך

34. עולת ראייה: להדליק נר חנוכה עמי' תלד. ועיין עוד עולת ראייה עמי' של' "רוב שלום בניך"

35. ויקרא יט, יז

36. שם ד"ה "ולא תשא"

37. ויקרא יט, יז

38. ר' חיים מוולוז'ין בשם הגאון

39. חפץ חיים' עשיין סעיף ה

ארבעים שנות המדבר הקשות. בפס' ג' בפרקנו, מתואר תאריך מאורע זה והוא: "ויהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש באחד לחדש דבר משה אל בני ישראל ככל אשר צוה ה' אתו אליהם". ורש"י, על אתר, מלמדנו, בשם המדרש, כלל בהלכות תוכחה: "מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה..." מדוע דוקא לפני המיתה, מדוע לא להוכיח בשעת המעשה? ומשיב המדרש: "ומפני ארבעה דברים אין מוכיחין את אדם אלא סמוך למיתה: כדי שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו, ושלא יהא חברו רואהו ומתבייש ממנו, ושלא יהא בלבו עליו ושלא יהו המוכיחין מתווכחין, שהתוכחה מביאה לידי שלום..."⁴⁰.

אולם, מאמרנו עוסק בספר בראשית הוא ספר הישר ואנו הבאנו ראיה מספר דברים! אלא המדרש מלמדנו מהיכן שאב משה הנהגה זו - תוכחה לפני מיתתו. יעקב אבינו היא הדמות ממנה למד משה הנהגה זו: "ממי למד? מיעקב שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה אמר ראובן בני אני אומר לך מפני מה לא הוכחתיך כל השנים הללו כדי שלא תניחני ותלך ותדבק בעשו אחי..."

מתוכחת ראובן נלמד נקודה נוספת והיא על מקבל התוכחה, למי אפשר וניתן להוכיח. במס' סוטה⁴¹ נדרש הפסוק "אשר חכמים יגידו"⁴² על יהודה וראובן שהודו במעשיהם ולא בושו בהם,⁴³ ובמשלי אומר לנו שלמה המלך: "אל תוכח לך פן ישנאך, הוכח לחכם ויאהבך".⁴⁴ מכאן שיעקב היטיב להכיר את בניו, ידע איזו היא השעה הכשרה לתוכחה וידע שאת ראובן אפשר להוכיח משום שראובן יקבל התוכחה וינסה לתקן מידותיו.

כל אב ומחנך צריך להפנים נקודה זו - מתי להוכיח את בניו, באיזו דרך לעשות זאת והאם הוא יקבל את התוכחה - שצריכה לנבוע מאהבה ומדאגה.

ה. "לכל זמן ועת לכל חפץ..."

כאמור, בוחר יעקב אבינו להוכיח את בניו סמוך למיתתו ע"מ שלא יתנגדו לתוכחה ויקבלוה בנחת. לא רק את ראובן מוכיח יעקב אלא אף את שמעון ולוי, וכך נאמר: "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם... כי באפס הרגו איש וברצונם עקרו שור ארור אפס כי עז ועברתם כי קשתה..."⁴⁵ - בפרק הקודם עיינו בברכת יעקב לבניו בניסיון להסביר את ברכתו לשמעון ולוי. אם נעייין במעשה שכם עצמו, נוכח לדעת, שדווקא בשעת המעשה, בהריגת אנשי שכם, אין יעקב מגיב למעשיהם של שמעון ולוי ובוחר להזכיר זאת רק סמוך למיתתו.

לא נוכל לטעון שהשקול נובע מחששו של יעקב שבניו לא יקבלו את תוכחתו, הרי מדובר כאן במעשה חריג ביותר, וחמור הרבה יותר ממעשה ראובן. אצל ראובן, המדרש מנמק שיעקב חשש

40. ילקוט שמעוני פרשת דברים רמז תת
 41. סוטה ז ע"ב
 42. איוב טו, יח
 43. ע"ש רש"י ד"ה "יהודה"
 44. קהלת ג, א
 45. בראשית מט, ה-ז

שראובן ילך וידבק בעשו, אך כאן, הארוע קשה יותר ויעקב מגיב בצורה תמוהה ביותר: "עכרתם אותי להבאישיני ביושב הארץ בכנעני ובפריזי ואני מתי מספר ונאספו עלי והכוני ונשמדתי אני וביתי",⁴⁶ אין הוא מערער על עצם המעשה, אין הוא כועס על תגובתם של שמעון ולוי. מול עיני יעקב אבינו, עומד שקול אחר: שקול פוליטי - מדיני, לשרוד במרחב הפוליטי. זו שעת סכנה, שעת חירום וזה מה שעומד בראש מעייניו של יעקב כרגע. תגובת שמעון ולוי: "ויאמרו הכזונה יעשה את אחותנו!"⁴⁷ כשאלה רטורית, כאומרים: 'לא אכפת לנו, נעשתה נבלה בישראל ואת המחיר הם ישלמו שבעתיים', וכך מסתיימת לה הפרשיה.

למדנו מיעקב אבינו ש "לכל זמן ועת לכל חפץ".⁴⁸ יש מצבים בהם אסור להכות בברזל בעודו חם מחשש שמא תוצר תגובה הפוכה. דבר נוסף, כרגע ישנו שקול מכריע יותר וחשוב יותר - בטחון המשפחה, בטחון ואחדות העם. בבוא הזמן, ידע גם ידע יעקב להוכיח את בניו ולא פחות חשוב - לברכם !

מחנך טוב יודע מתי הוא הזמן להוכיח באופן כזה שהתוכחה אכן תמצה את תפקידה ותגיע ליעדה, מחנך טוב יודע את מי אפשר להוכיח ומי לא יקבל תוכחה - "כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה לאדם שלא לומר דבר שאינו נשמע".⁴⁹

דורנו זכה לגדול ולצמוח בהשפעתו וטפוחו של מו"ר הרב משה צבי נריה זצ"ל, אבי דור הכיפות הסרוגות, ובספר שנערך לאחר פטירתו מובא בשמו: "אם חשש יעקב אבינו להוכיח את בניו, שבטי-י-ה מחשש זה, מה אנו יכולים לומר? מכאן נלמד גם אנו, שעלינו לנקוט בגישה חינוכית סלחנית. גישה שאינה נובעת מתוך אהבת הבריות ואהבת ישראל בלבד, אלא מחשש להתנגשות, שתביא להתרחקות וניתוק. אם נוכיח את בנינו ותלמידינו בתקיפות, או בכעס ח"ו, בדורנו, שדלתותיו פתוחות לעולם, והעולם הרחב קורץ ומפתה, להיכן יגיעו בנינו?"⁵⁰

ו. אישיות לדוגמא

ידוע לכל, שאדם מחקה גדולים ממנו. בשנות ינקותו מחקה התינוק את אביו ואמו, ובילדותו את סביבתו וכד'. ברור, א"כ, שחז"ל הדריכונו להעמיד נגד עינינו את גדולי האומה על מנת שנלמד ממעשיהם ודרכי התנהגותם - "והיו עיניך רואות את מוריך".⁵¹

הנביא ישעיה קורא אל מבקשי ה' לשוב ולהתבונן בשרשי האומה: "שמעו אלי רדפי צדק מבקשי ה', הביטו אל צור חוצבתם ואל מקבת בור נקרתם; הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה ותחוללכם"⁵² ומבקש לעודדם: "אל תתמהו איך תשוב ציון מלאה בנים כשהיתה..."⁵³ ובדברי

46. בראשית לד, ל-לא

47. שם

48. משלי ט, ט

49. ילקוט שמעוני משלי, רמז תתקמד "אר"א משום ר"י

50. נר למאור' עמ' 157 - 'תוכחה וסיכוייה'

51. ישעיה ל, כ

52. ישעיה נא, א-ב

53. שם ראב"ע נא, א

מהר"י קרא: "כשאתם מצטערים בגלותכם בבקשה מכם אל תעצבו שימו נא לבבכם והסתכלו מי הוא הדור שחוצבתם ממנו..."⁵⁴, "כרוצה לומר, 'מעשה אבות סימן לבנים',⁵⁴ וכשם שאברהם ושרה היו יחידים, גידלתי אותם, רוממתי אותם והבאתי את בניהם לארץ ישראל, "כן אגדל אתכם שאתם יחידים ליי".⁵⁵ למרות שקשה והמצב מסובך, עלינו להסתכל אחורה אל שורשי האומה ומהם לשאוב כוחות, לדעת שאנו בניהם ובני בניהם, הנושאים בנשמתנו ובנפשנו מטען גדול שהנחילו לנו.

לדעתי, אפשר להוסיף, שעלינו להסתכל על אבותינו בתור 'אישיות לדוגמא'. הרי הזכרנו שאדם מחפש מנהיג, אישיות לדבוק בה, ללמוד ממנה ולחקות אותה. הנה אבותינו - אברהם יצחק ויעקב, ואמותינו - שרה, רבקה, רחל ולאה - שורשי האומה, מתנהגים באופן מסויים, באמונה איתנה בדרכם והמה בעלי מוסר ודרך ארץ - עלינו לחקות אותם. **מכך נלמד שעלינו להציב דגם חינוכי לילדינו, תלמידינו, למען יראו וילמדו לדעה את ה' ולעבדו בלבב שלם... אשר ילמדון ליראה אותי כל הימים אשר הם חיים על האדמה ואת בניהם ילמדון**".⁵⁶

ז. אחרית דבר

ה א ד ס - עולם ומלואו הוא. עולם קטן בעולמו של הקב"ה. הקב"ה ברא אותו בעל כוחות ושאיפות, תכונות ורצונות. כל מאווייו של האדם - להוציא כוחותיו וטבעו לפועל, אך מול שאיפה זו ישנם כוחות מתנגדים, יצרים גועשים ורוגזים, המאיימים להטביע את האדם בקצפם.

ה מ ח נ ד - תפקיד אחד לו - לעזור. לעזור לנער, להוליך אותו בבטחה ביער האופל המלא בסכנות, להיות לו מורה דרך, להורות לו את דרכו שלו, דרכו המיוחדת. לשם כך צריך להתאמץ, להתכופף, לרצות ולבקש.

לא לחנם התחילה התורה בספורי אבות, עלינו ללמוד מהם 'דרך ארץ' מהי, בקשת אלוקים, דרכי התנהגות ויראת שמים. "איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם".⁵⁷

אדם צריך לחפש לו דרך ישרה, לבקש אותה, לדבוק בה ולהמשיך ללכת בעז ואומץ. דרך ישרה לומדים מ'ספר הישר' ספר של ישרות השכל, נטית הלב והסכמת הרצון הטהור. אבותינו הענקים מלמדים אותנו את דרכם שהיא דרכנו, לאורם נלך, מתורתם נשאב ונדלה, ובעז"ה נדע גם להשקות הצאן הדרך.

"יסוד החסידות ושורש העבודה התמימה הוא שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו ולמה צריך שישים מבטו ומגמתו בכל אשר הוא עמל כל ימי חייו".⁵⁸ כל אחד מאתנו

54. רמב"ן בראשית יב, ו - "כל מה שארע לאבות סימן לבנים"

55. ישעיה נא, ב ברש"י.

56. דברים ד, י

57. אבות ב, א

58. 'מסילת ישרים' א

צריך לחפש את מגמתו ותפקידו, מתוך הכרת פנימיותו ועצמיותו, ומתוך כך עלינו להקרין ולהשפיע על כל העם.

כוחנו בתורתנו, כוחנו באחדותנו, ומכאן תצא קריאה לאלה הרוצים, השואפים, המבינים בתורת ה' - הטובים לחינוך, ובעז"ה נעשה ונצליח !

